

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/41-49>

Ülviyyə Tofiq qızı Yusubova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dissertant
ulviya09081974@gmail.com

NUMERATİV SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN FUNKSIONAL ÜSLUBLARDAKI YÜKÜ

Xülasə

Numerallaşma və numerativ söz və ifadələr müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Məqalədə monoqrafik tədqiqatın bir hissəsi kimi, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində say bəhsinə aid olan numerallaşma hadisəsi və onun struktur parametrləri, semantik-tipoloji cəhətləri öyrənilir. Leksik və frazeoloji numerativlərin diskurslarda, mətnlərdə rolu, işlənmə xüsusiyyətləri müəyyənəndirilir. Numerativ sözlər, ifadələr və cümlələr mətn və diskursda pragmatik aspektdə və şəraitdə funksionallaşır. Qədim mənbələrdən, dialektoloji lüğətlərdən və müasir şair və yazıçıların əsərlərindən seçilmiş nümunələr əsasında numerativ söz və sabit ifadələrin pragmatik və üslubi tərəfləri tədqiq edilir.

Müxtəlif funksional üslublarda numerativ söz və ifadələr mühüm funksional-kommunikativ vəzifələri yerinə yetirir. Numerativ frazeologizmlərdən şair və yazıçılar ayrı-ayrı personajların nitqində, diskurslarda istifadə edirlər. Bu yolla ümumxalq dilinin frazeoloji fondunu zənginləşdirirlər.

Açar sözlər: funksional üslublar, numerativ sözlər, üslubi diferensiaslaşma, poetik üslub, nəsr dili

Ulviyyə Tofiq Yusubova

The load of numerical words and expressions in functional styles

Abstract

The concept of style is related to the use of numerative words and expressions as a unit of language, ie the functions of language. The units mentioned in this article are investigated according to the functions of the Azerbaijani language (communication, information and influence). Research shows that numerative words and expressions in artistic and everyday styles carry a functional load, as well as perform the function of informing, influencing, communicating. The degree of their development is specified in the text. The degrees of functional load performed by that language unit in these styles are determined.

The article also identifies other aspects of the use of numerical words and expressions in different functional styles of the Azerbaijani language.

Key words: numerative, functional styles, artistic style, scientific style, social network

Giriş

Üslubiyyət dilçiliyin ayrı-ayrı üslublarını öyrənən bölməsidir. Üslubiyyət müəyyən məqsəd və təsir etməkdən ötrü dil vahidlərinin seçilməsi və işlədilməsi qaydalarını nəzərdən keçirilir.

Məlumdur ki, üslub deyəndə dilin vasitələrindən məqsəduyğun biçimdə istifadə olunma diqqətə alınır. Həmin dil vahidləri və vasitələrindən biri də numerativ söz və ifadələrdir. Bu ifadələr müxtəlif üslubda söz və ifadələrin numerallaşması nəticəsində əmələ gəlir.

Dildə olan üslublar sistemi diferensiasiya edilir. Bu əlamət ən çox funksional üslublara aiddir. Elmi üslub, bədii üslub, məişət üslubu, rəsmi –sənəd üslubu, mətbuat-publisistik üslub.

Numerativlər də üslubi leksikaya daxil olaraq leksik-semantik vasitələrdən sayılır. Həmin vasitələrdən üslubi məqsədlər üçün istifadə olunmaqla yanaşı, numerativlərin çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, arxaizm və neologizm formaları və s. öyrənilir.

Numerativlərin işlənmə məqamları deyəndə onların hansı üslubda istifadəsi nəzərdə tutulur. Müxtəlif üslublarda numerativlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri, yeri, işlənmə tezliyi və onun səbəbləri nəzərdən keçirmək mümkündür.

Numerativlərdən üslubi diferensiaslaşma təzahürü kimi də istifadə olunur. Mətbuat dilində (üslubunda) xüsusi epitetli standartların meydana gəlməsi, həmçinin numerativlərin yeni struktur

tiplərinin yaranması məhz müasir dövrün məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir. Ədəbi dildə müqayisə məzmunu ifadə edən numerallaşma tiplərinin meydana gəlməsi də xüsusi üslubi diferensiallaşma təzahürləri kimi diqqəti cəlb edir. KİV-inin dilində üslubi diferensiallaşma təzahürü kimi işlənən müqayisə məzmunlu numerallaşma tiplərində paralellik modeli də müşahidə olunmaqdadır. Belə tiplərinin tərkibində numerativlər bol-bol iştirak edir. Məs.: Briqada 70 ton əvəzinə 130 ton pambıq tədarük etməyi öhdəyə götürmüşdür (1); Onlar planda nəzərdə tutulan 104 ton əvəzinə 140 ton pambıq əldə edəcəklərinə söz vermişlər (2); Otlaplardan 200 ton əvəzinə 500 ton yem tədarük edilmişdir (1).

Bədii üslubda numerativlərdən daha çox istifadə olunur. Numerativlər bu üslubda bədii-poetik funksiyaları genişləndirir. Xüsusən də, numerativ xarakterli sözlərin ixtisar formaları həmin funksiyaların inkişafında əsaslı rol oynayır. Dilin leksik tərkibindən danışılarkən ixtisarlar söz yaradıcılığının müəyyən tipi sayılır. İxtisarların bir növü, daha doğrusu, əsasən numerativ səciyyəli sözlərin ixtisar formasının işlənməsi əsasən elmi üsluba xasdır. Bədii üslubda tam işlənən numerativlər elmi üslubda ixtisar edilir. Məs.: Kətmənin ağırlığı kiloqram yarım, ağzının eni 25-26 santimetr, hündürlüyü 23-28 santimetr olmalıdır. Hər hektardan ən azı səksən sentner məhsul götürməli (Vəliyev, 2005: 95)

Bədii əsərdən verilmiş bu parçalardakı kiloqram, santimetr, hektar, sentner sözləri - numerativləri elmi üslubda mütləq ixtisar formasında istifadə olunur: kq, sm, hek, sent. Məs.: Düzgün üçbucaqlı kəşik piramidanın hündürlüyü 7 sm.dir. Oturacaqlarının tərəfləri 10 sm və 20 sm-dir (4); Mis naqilin müqaviməti 0,2 si və kütləsi 0,2 kq olarsa, onun uzunluğu və en kəsiyinin sahəsini təyin edin (5)

Bədii üslubda təkrarlanan numerativlərə çox rast gəlmək olur: Qaşıq. Kiməsə *bir qaşığı tərif payı, kiməsə bir qaşığı bütün incəliklər* bundan başlanır (Anar, 2004: 81) Belə təkrar mətnin emosionallığını gücləndirir. Bədii əsərlərdən seçilmiş aşağıdakı numerativ sözlər də bu qəbildən xarakterikdir.

Sətir numerativi. Ərəb mənşəlidir. Hər hansı bir mətnin bir xətlə yazılmış hissəsi, yazı sırası. İki sətir yazı.

Cərgə numerativi: Sıra mənasında. Yolun hər iki tərəfi bir neçə cərgə ağaqlıq idi. Bir neçə cərgə ağaqlıq. (Rzaquluzadə, 2006: 200). Bundan savayı, Azərbaycan dilində on cərgə şitillik (pambıq və s.) numerativlərindən də istifadə olunur.

Sıra numerativi. Yan-yana və ya ard-arda duran adamlar və ya şeylər düzümü; səf, cərgə. İki sıra ev, iki səf ev, iki cərgə ev, iki sıra durmaq. Adətən «bir» sözü ilə: bir sıra-bir çox, bir miqdar, çoxlu, yaxud bir qədər, bəzi. Bir sıra məsələ. İclasda bir sıra məsələlərə geniş yer ayrıldı. Bəli, bir sıra məsələlərə.

Çömçə numerativi. Ağacdən qayıran uzundəstəli böyük dərin qaşığı; abgərdən (çömçə). Bircə çömçə qatıq - bircə qaşığı qatıq - bircə abgərdən qatıq.

Şer dilində numerativlər əsasən poetik enerjini artırır. Məsələn,

Klassik poeziyada: Bir bölük ənqaləruz (dəstə), Qafi-qənaət bəkləruz - dəstə, hissə, qisim yox, məhz bölük (Vəliyeva, 2010: 476)

İmadəddin Nəsimidə: Şəha, çün surətin Fürqanimizdir, Ol on dörd xətt *Quranımızdır* (Nəsimi. 2004: 249); *Yedi kəz (suotu) həq nə mənindən buyurdu səcdə şeytana.*

Numerativlər şeir başlığı kimi: «Üç yarpaq bayatı» (Xələfli. 2017: 320)

Burada «yarpaq» ismi numerativ funksiyasında işlənmişdir.

Şer dilində metafora bənzərlik əlaməti üzrə meydana çıxır. Numerativlər də metaforikləşmiş tərkibdə müşahidə olunur: *bir qətrə (damcı) həyat eşqi.*

Füzuli naləsi, Vaqif səsiyəm,

O yanıq Kərəmin od nəfəsiyəm.

Mən həyat eşqinin bir qətrəsiyəm,

Qətrədə nə günah, ümman xəstədir (Kürdoğlu, 2011: 25)

Çoxalır, başımdan aşır dərdi-sər,

Köhlən (harın bəslənmiş at) günlərimdən qalmamış əsər.

İlandan istədim *bir damcı zəhər.*

Gördüm məndən bəzər ilan xəstədir (Kürdoğlu, 2011: 48)

Sözün sayına yox, sanbalına bax,

Dünyada *bir dünya söz* qoydu, getdi (Kürdoğlu, 2011: 92)

«Qarış» numerativindən tanınmış şair S.Rüstəmxanlı Vətən torpağı anlamını poetikləşdirmək məqsədilə istifadə etmişdir: «Bir qarış vətən torpağı»

Sıyırdı qılıncını
Özü getdi qabağa.
Yurdun ot bitirməyən
Bir qarış torpağıyçın
Vətən qalxdı ayağa.

Poetik dildə numerativ formaların sırası dəyişir, inversiya hadisəsi yaranır. Məs.:

Mən döyüşlərdə sınaqlardan çıxmışam, dostlar bilir;

Gözlərimdən axmayıb dar gündə *qan-yaş bir gilə* (Rüstəm, 2005: 124). İnvəsiya olunmamış variant belədir: *bir gilə qan-yaş*.

Dialektizmlərdən ibarət olan numerativlər də üslubi diferensiasiya yaradır, obrazlılığı təmin edir. Məs.:

Gəviz (hissə) - Şamaxı dialektində «hissə» mənasında işlənir. *On kəviz pay* bəyə verdilər. *İki hissə ordu* cəmləşdi. *Bir hissə roman* (romanın üzvü parçası, qismi, fəslı), *son hissə sonata* və s.

Şülək (parça zolağı, parça topu). Bazardan *üç şülək papçanı* dərzixanaya gətirdilər (Vəliyev, 2005: 47)

Nəsr əsərlərində numerativ sözlər. Nəsr əsərlərində numerativlərdən təsvir məqsədi üçün istifadə olunur. Məs.:

-Bu gün bilirsən başımıza nə gəlib? Həyətdə sac asmışdım, çörək bişirirdim. *Bir sürü kəklik* qəfildən özünü dəhlizimizə təpdi (İldırımoglu, 2017: 416).

Atam meşədən gətirdiyi *bir at yükü ulas (ağac növü) odununu* doğrayıb, sonra da samanlığın qabağındakı dəhlizin bir küncündə səliqə ilə çin vuruldu (İldırımoglu, 2017: 205)

Həmin sözlər konkret mövzularla bağlı olur. Məsələn, xalq yazıçısı İsa Hüseynovun «Tütək səsi» povestində işlənmiş xeyli sayda numerativ sözlər müharibə dövrünün çətinliklərini, dözülməzliyini əks etdirir. Məs.:

Yeməmək olmazdı. Yedim və *bu bir paça buğda çörəyinin* məndə necə bir dəyişiklik əmələ gətirdiyindən özümün də xəbərim olmadı... (Hüseynov, 2012: 67)

Bir qarın çörəyin azarından özümü zülmə salmışam. Gedəcəm! Ərizə yazıb zornan gedəcəm əsgərliyə! (Hüseynov, 2012: 98)

Anam həftədə, on gündə *bir kərə qazanda su* qoyub onu çimməyə məcbur edərdi (Hüseynov, 2012: 24)

İşarə əvəzliyindən sonra; deyktik məqamda: Anam, əlbəttə, *təkcə o bir banka qatığı* öz yanında mənə yedirtməyə yox, həm də mənim necə işlədiyimə baxmağa gəlmişdi (Hüseynov, 2012: 55)

İşarə əvəzliyindən sonra: Şöşünün mənə yedirdiyi *o bir tikə buğda çörəyindən* sonra isə hər şey dəyişdi (Hüseynov, 2012: 124)

Mən başa düşdüm ki, Şöşü üçün anamın ayrıca bişirdiyi buğda çörəyindən nəinki *bir qismət nemət* yeməyə, heç qoxulamağa da ixtiyarım yoxdur. Küncdə, tərsinə çevrilmiş vəl tayının üstündə un çuvalı vardı. Atam gedəndə bu un çuvalını dolu qoyub getmişdi. O vaxtdan ötən bir il ərzində çuval yapırıb indi *bir çərək (ölçü vahidi) un* hündürlüyündə qalmışdı. Bu «Şöşü balanın buğda unu» idi Necə oldu, səmum yeli haradan əsdi ki, biz, o cür işləyən, doyunca yuxunun belə həsrətini çəkən adamlar, *bir tkə çörəyə* möhtac qaldıq? Başımı qaldırıb, məndən azı *iki qarış hündürlükdə* Cümürünün iri, parıltılı gözlərini gördüm. Yaxşı yadımdadır, yaz başı, Novruz bayramından sonra Mehbalı əmi idarədə təklif elədi ki, kolxozdan *iki boyun kəl (iribuynuzlu heyvan), bir kotan texnika* ayrılınsın, hər gün *bir əsgər ailəsinin* «qapısı», yəni həyətyanı sahəsi əkilsin. Bizim kəndin cəmi iki küçəsi, daha doğrusu, sağ-solunda çəpərlər qaralan *iki torpaq yolu* vardı *İri bir daş parçası* Cəbrayıl kişinin gicgahını yalayıb keçdi (Hüseynov, 2012: 192) Bu mətndə *qismət, çuval, bir çərək un* qəbilindən olan numerativ sözlər dediyimiz kimi müharibənin acliğ, fəlakət gətirdiyi dövrü xarakterizə edir.

Dialoqda işlənən numerativlər:

Sasanlı başını buladı:

Yüz milyon ərəb, bir milyon cühud

-Baho! *Bir milyon milyarder. Hərbi sənaye kompleksləri.*

Bir qədər çaxır.

Bir ətək pambıq.

Bədii üslubda numerativ birləşmə xəbər vəzifəsində çıxış edir: Söz sanki *bir damcı sudur*.

Bədii üslubda fərdi şəkildə yaradılan numerativlər: «*bir tikə naşükürlük*», «*bir tikə narahatlıq*», «*bir tikə palaz*» (Məmmədquluzadə, 2004: 105)

Bir dəstə çiçək kimi... (17) Müqayisə məqamında.

Digər nümunələr: ...*bir loxma çörək* üçün üz tutdum şəhərə. (İldırımoglu, 2017: 85)

Çörək satanlar əllərində *beş manatlıq, on manatlıq, on beş manatlıq dəstana* qışqıra-qışqıra, - mənimki yaxşıdır. (İldırımoglu, 2017: 150)

Olan-qalan pulumu verib *on manatlıq dəstənanın* birini aldım. (İldırımoglu, 2017: 216)

Beş manatlıq kasaların birini götürüb özümü aralıdakı qəzet köşkünün arxasındakı xəstəxanaya verdim. (İldırımoglu, 2017: 228)

- Zəhrimara qalsın o *bir kasa qatıq* (İldırımoglu, 2017: 305) İşarə etmək məqsədilə işlədilir.

T.Əfəndiyeva yazır: „Bədii üslubda numerativ sözlər obraz yaradan və müəllifin niyyətini təmsil edən əsas vasitə kimi işlədilir, (Əfəndiyeva, 2011: 46)

„Qobustan„ jurnalının səhifələrində, xüsusən də məqalə başlıqlarında numerativlər T.Əfəndiyevanın fikrini təsdiqləyə bilər (20)

Bəzən dildə numerativ sözlərdən düzgün, yerində istifadə olunmur. Məs.: 11 baş qoyun ya keçi deyilər, 11 baş arvad, 9 baş uşaq deyilməz.

...bir loxma çörək üçün üz tutdum şəhərə (İldırımoglu, 2017: 109)

Məqalə başlıqları: bir ovuc torpaq. Kamal Aslanlı «Kredo» (21) məqaləsinin adını belə adlandırmışdır.

Eluca Atalının kitabının adı «Bir udum azadlıq» adlanır (22) Ön söz də numerativ sözlərdən qurulmuşdur: «Bir udum azadlığ»a bir udumluq söz haqqı. «Azadlığın ölçü vahidi varmı görün? Zamanlamı, bir nəfəs dərməkləmi, qadağalardan qaçaraq gizlicə iç dünyadakı istəklərini gerçəkləşdirmək üçün sərf etdiyən anlarlamı ölçülər azadlıq? Yoxsa, illər boyu gözlədiyən, amma yetişmədiyən, çata bilmədiyən həsrətin adıdır azadlıq?

Haqqında söz açdığımız kitab adından da bəlli olduğu kimi, azadlıqdan bəhs edir, bir udumluq azadlıqdan deyil, bəlkə də, bir ömürlük, əbədilik azadlıqdan. Və bu azadlığın insan həyatı üçün nə demək olduğ, kiçiyindən tutmuş böyüyünədək, cavanından tutmuş qocasinədək hamıya nə dərəcədə gərəклиyi əslində kitab a daxil edilmiş bütün yazılarda, bu yazıların hər sətirində duyulur, hiss edilir (4)

Bəllidir ki, qrammatika kitablarında «*nəfər, qəlib (ülgü), cüt, ədəd, baş, göz, səbət, kisə*» kimi sözlər numerativlər adı ilə verilir (Budaqova. Hacıyev, 1982: 127). Bunlar da nəsr əsərlərində işlənərək bədii mətləbləri xarakterizə edir. Məsələn, numerativlər aforizmlərin tərkibində həmin funksiyanı yerinə yetirir: *Bir qarış torpaq* Vətəndir.

İnqilabi satirik üslubda nümerativlərdən istifadə: Fikrimi vermərəm əbəs siz kimi nadanlara; Sövk edəsiz oğlumu *bir para hədyanlara* (24)

Maddi ictimai düşüncənin ifadəsi olan publisistik üslubda yüksək emosionallıq yaratmaq üçün numerativlər də işlədilir. Məs.: Təşnə ömrüm bir qurtum suya həsrət qalanda, gözlərimdə ümmana döndü sızqa bulaqlar (Rəhimova, 201: s.34); *Bir içim su* tapa bilmirəm.

Bir ovuc xalqıx, bu sərvətlərin sahibiyik (26)

Belə nitq şəraitində numerativ ifadələrdə inversiya hadisəsi baş verir: *bir papça həyat*. Mətnə nəzər salaq: Bütün hallarda sən yollardasan, sən qatardasan. Bircə o qalır ki, keçdiyən yollarda, səni aparən qatarda gördüklərini sözə gətirə biləsən və o sözün içində Belinskisayağı desək «*həyatın bir parçası*» ola. (Xələfli, 2020: 1)

Deyirlər, kişiye ağlamaq yaraşmır. Hətta bəziləri belə deyirlər: «Kişi də ağlayar?» Bəli, kişi ağlayar. Nəql edirlər ki, Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin oğlu öləndə onun gözlərində *iki damla yaş* görünüb. (Dəmirli, 2020: 15)

Numerativlər vasitəsi ilə bəlli olmayan məlumat bildirilir.

Digər numerativlərə də nəzər salıq: *Qasıq*: Sonra da küncdəki badyanın ağzını açıb *bir qasıq süd* üzü götürdü. Yanaqlarına, saçlarına çəkdi (Şıxlı, 2019: 34)

Fayton: *bir fayton uşaq, bir fayton külfət*.

Şüşə: Xörəkpaylayan qədəh gətirdi, *iki şüşə arağı* qoydu. Qudalı su kimi dupduru arağa heyran-heyran tamaşa elədi.

Numerativ cümlələr də fikrin ifadəsinə xidmət edir. Burada «subyekt və onun kəmiyyət əlaməti» görünür. Bu əlamət Azərbaycan dilinin numerativ sözləri ilə ifadə olunur. Məs.:

Mənin əlli yaşım var.

Məhəlli xarakter daşıyan numerativlər tarixizmlər haqqında dolğun bilgi verir: Məs.: *dükcə (ip)* - cəhrənin iyinə sarılan yumaq. Qarı gündə *bir dükcə ip* əyirir.

Elmi üslubda. Milli elmi düşüncənin ifadəsi üçün numerativ sözlərdən də istifadə olunur. Məs.: *bir sandıq ədəbiyyat*. Bu numerativ ifadədə məntiqilik, dəqiqlik və konkretlik mövcuddur.

Rəsmi üslubda. Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirməkdən ötrü numerativ sözlərdən də istifadə edilir. Məs.: *bir nüsxə protokol*.

«Protokol» sözünü akt, nota, əmr, bəyanat və s. dövlət sənədlərinin adları ilə də əvəz etmək olar. Bu kimi numerativlər ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən ibarət olur.

Müxtəlif cümlə tiplərində numerativ söz və ifadələr işləkdir. Rətorik sual cümlələrində: Onsuz da ehtiyacda boğulan, əlindəki *bir tay kömürü*, əllərini tikan apara-apara yığdığı fisdığı, gətirdiyi çırpını satmağa, arpayı dəyişməyə imkanı olmayan, gün çörəyinə möhtac olan dağ kəndlisindən mən nə istəməliyəm və necə istəməliyəm? (Cəlal, 2005: 95)

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində: Düz bir həftə idi ki, nə gözünə yuxu gedir, nə də boğazından *bir tikə çörək* keçirdi (Şıxlı, 2019: 39)

Müxtəlif sahələrdə numerativlər sözlərə də yer ayrılır. Məs.: Təsərrüfat və məişət sahəsində: *çəngə (ovuc) (fars)*. Bir əl tutan qədər (adətən miqdarla). *Bir çəngə ot.* (Şərəfnisə xanım:) Uşağı yerə girsin. Dinc oturur məgər! Səhərdən bəri qoymuyub ki, *iki çəngə yun* darayım, elə şitənglik edir... M.F.Axundov. Sənəm qarı... balağından çəngə ilə dən götürüb... toyuq-cücələrə səpirdi. Ə.Məmmədخانlı (31).

Hərbi sahədə işlənən numerativlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldığı ilk dövrlərdə onun hərbi qüvvələri *600 nəfərlik könüllü dəstələrdən* ibarət idi. *5000 nəfərli şəxsi heyəti* olan «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» yaradılıb. Osmanlı-Avstriya müharibəsi - *Bir çəllək içki* 10 min əsgəri öldürdü (26).

İnternet saytlarında işlənənlər. İnternet XXI əsrin fenomenidir. İnternet KİV vasitələrindən ən müasiridir. İndi internet cəmiyyətin həyatına daxil olmuşdur.

Dil vahidlərinin işləndiyi mənbələrdən biri də internetdir. Müxtəlif mətnlərdə numerativ sözlərə də rast gəlmək olur.

İnternet həm də linqvistik mənbədir. Bu mənbədə numerativlər də əhatə olunur:

Yeni informasiyalar bu situasiyada da verilir. Numerativlər vasitəsilə qarşılıqlı məlumat mübadiləsi, xəbər alıb-vermə, ünsiyyət vasitəsi kimi də istifadə olunur. Məs.: Müəlliməmə iki dəstə gül bağışladım. Bir tikə çörək dalınca qaçıraq. Nitq şəraitində istifadə edilən və funksionallaşan bu numerativlər vasitəsilə müəyyən informasiyalar çatdırılır və fikirlər yaradılır: iki kiloqram ət, iki ədəd kitab, bir cüt əlcək və s.

İdmanla bağlı: Azərbaycanın 3 qat dünya çempionu peşəkar boksa keçib (32)

Heyvandarlıqla bağlı: Zərdabda fermalardan 24 baş heyvanı oğurlayan şəxs tutulub (32)

Təhsil - pedaqoji sahədə: Müəllimlərin işə qəbulu üzrə əlavə yerləşdirmə üçün 4011 vakant yer çıxarılıb (32)

Nəqliyyat sahəsində: Bakıda iki marşrut xətti ilə bağlı qərar verildi (32)

Tibbi sahədə: Hər gün ac qarına bir diş sarımsaq yesək nə baş verər.

Həkim məsləhəti zamanı numerativlərin işlənməsi: 1 qaşiq qarğıdalı nişastasası ilə 1 qaşiq limon suyunu qarışdırıb məcnun halına gətirmək (33)

İnt. saytlarında: Həkim müayinə aparır, *bir sürü analiz* təyin edir. İnternetdə: Osmanlı-Avstriya müharibəsi: *Bir çəllək içki* 10 min əsgəri öldürdü (26)

Mərakeşdə *17 aylıq körpə* koronavirusdan öldü. Səhiyyə mənbələrindən alınan məlumata görə, *17 aylıq körpəyə* virus anasından yoluxub.

Azərbaycanda daha *64 nəfər insan* koronavirusa yoluxdu.

Məşhur həkimdən koronavirusdan qorunmaq üçün *8 vacib tövsiyə*.

Gecələr oyansanız *bir neçə qurtum su* için.

Bu günə qədər dünya birjalarında itki 7, 5 trilyon dollardır.

Atalar sözlərinin tərkibində:

Çeynəm. 1. Çeynəmək işi, çeynəmə. 2. Ağızda çeynənəcək miqdar (adətən rəqəmlə). *Bir çeynəm saqqızın var, çeynə, yapışdır alınma.* (at.sözü)

Numerativ sözlər fel əsasında əmələ gəlir. Məs.: *çeynəm-çeynəmək* felindən yaranmışdır.

Çəkim. 1. Çəkmək işi; çəkmə. 2. Rəqəmlərlə: bir çəkim - bir dəfə çəkməyə, işlədilməyə, bir dəfəliliyə kifayət edəcək miqdar. Bir çəkim maxorka. -(Zülfüqar) Bir çəkim tənəki ver, Nəcəfəli baba, səhərdən qəlyansızam, boğazım qovuşur. B. Bayramov (31)

Reklamlarda numerativlər: 1 calov əhəng

Numerativlərdən bəzi hallarda mətbuatda, saytlarda, sosial şəbəkələrdə düzgün, yerində istifadə olunmur. Məs.: Bir tikə tort. Borçalı: Tortdan hərəyə bir tikə- təkbaşına isə onu yemək olmaz.

Bir tikə ət. Pişiyin qabağına bir tikə at atdı.

Bir dənə pul. Bunu demək nitqin orfoepik normasını pozmaq deməkdir.

Sosial şəbəkə mətnlərində də numerativ söz və ifadələrə rast gəlmək olur. Bunların işlənməsi bəzi hallarda mübahisə yaradır. Məsələn, «bir baş it» numerativ sözünün işlənməsi ilə əlaqədar internet səhifələrində Sabir Əliyevin «Diqqət! Dil dəqiqliyi sevirlər!» adlı statusda haqlı iradlarla qarşılaşmaq olur. Müəllif «50 baş it» ifadəsində «baş» sözünün yersiz işləndiyini vurğulayır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «baş» sözünün 18 mənası verilib. 12-ci bənddə qeyd olunur: «Numerativ söz kimi: heyvanları saymaq üçün hesab vahidi...»

Şahlar Göytürk bu məsələyə münasibətini belə bildirir: İzah dəqiq deyil. Dili yaxşı bilməyən jurnalist sözügedən izaha baxıb «50 baş it» yazacaq. Çünki it də heyvandır. 50 baş qoyun, inək olar, amma «50 baş it» olmaz. «Üç baş soğan» da olar. Ədəbi dil normalarına biganə yanaşan jurnalist «Saytların dil mənzərəsi»nə həsr edilmiş 600 səhifəlik kitaba baxsalar bu səhvə yol verməzdilər.

Yaxud saytlarda yanlış yerə işlədilmiş numerativlərə də çox rast gəlmək olur: ...bildirdilər ki, burada avqustun 23-də gətirilən 10 baş minaaxtaran itlərə baş çəkiblər». Cümlədəki başqa səhvləri bir kənara qoyub «On baş minaaxtaran itlərə baş çəkiblər» nə deməkdir

İtlərlə bağlı belə gülüş doğuran cümlələr çoxdur: «Rusiya Qarabağa xidməti itlərlə 100 hərbi göndərdi və s. (34)

Buna münasibət bildirən izləyicilər yazır: Dilçi düşüncəsi tamamilə doğrudur. Bu onu göstərir ki, numerologiya elmi, numerativlərin işlənmə yerləri bizdə hələ lazımı səviyyədə öyrənilməyib (Kazımov, 2019: 87).

Digər bir izləyici Q.Güllüseyin yazır: «Numerativ sözlər və onların etimologiyasını bilmək çox vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu sözlərin milli-etnik əsasları vardır. «Baş» sözü kasaplıq (qəssablıq) heyvanlara aid olsa da, «bir sürü insan» və ya «bir sürü şey» kimi birləşmələr də Türkiyə türkcəsində vardır. Görünür ki, belə mövzularda ortaq məqamlar daim nəzərdə saxlanmalıdır. Yazıların mətni üzərində əlavə vaxt sərf etmək və numerativin düzgününü seçmək lazımdır. (12 sentyabr 2021-ci il)

Bədii üslubda işlənən numerativlərdə inversiya hadisəsi də özünü göstərir. Üslubi məqamlardan biri inversiya hadisəsidir. Söz sırası numerativ strukturunda dəyişə bilər: Qardaşı qızının ipək paltarlarından bir dəst çıxarıb Güləşərin üstünə atdı (Şıxlı, 2019: 99).

Daraq. Bir daraq patron. Xəzinənin boş olduğunu görüb, taxtın üstündəki qoltuqaltıdan bir daraq patron götürdü və tufəngi doldurdu (Şıxlı, 2019: 51)

Numerativin isim vəzifəsində işlənməsi: Darağı xəzinəyə basıb caxmağı hərlədi (Şıxlı. 2019: 94)

Lüt. Üç lüt qız. Numerativlər ayrı-ayrı hadisələrə işarə edir.

Pişik bir tejn (qoyun dərisindən torba) südə tərəf yan aldı (36)...camdakı süd üzünü başına cəkib tejnənin ağzını mığır yaddan cıxardımı? (Şıxlı, 2019: 50)

Bir təkne cörək. Hində yumurta qoymaz, əlindən təknedə cörək qalmazdı (Şıxlı. 2019: 215)

Eymə (torba) - bu söz qərb nitq arealında böyük qatıq və ya pendir torbası mənasındadır: Bir eymə pendir gəti (37). Eymə numerativinin iymə variant da şərq arealında işləkdir: bir iymə süd.

Beləliklə, numerativ sözlər üslubi diferensiasiya məqamında ayrı-ayrı üslublarda iki məqsədlə işlədilir:

A) Üslubi məqsəd daşıyır, ifadə tərzini dəyişdirir, lakin heç bir kəmiyyət dəyişikliyi əmələ gətirmir. Məsələn: üç kitab-üç dənə kitab, beş adam-beş nəfər adam.

B) Kəmiyyət fərqi əmələ gətirir. Məsələn: bir adam –bir dəstə adam, bir qələm-bir cüt qələm, bir qoyun - bir sürü qoyun.

Beləliklə, üslub anlayışı bir dil vahidi kimi numerativ söz və ifadələrindən istifadə ilə, yəni dilin funksiyaları ilə bağlıdır. Sözügedən vahidlər Azərbaycan dilinin funksiyalarına (ünsiyyət, məlumatvermə və təsirgöstərmə) əsasən araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, məlumatvermə funksiyasını, təsirgöstərmə funksiyasını, ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirən kimi, bədii və gündəlik-məişət üslublarında numerativ söz və ifadələr funksional yük daşıyır. Mətn şəraitində onların işlənmə dərəcəsi dəqiqləşdirilir. Həmin dil vahidinin bu üslublarda yerinə yetirdiyi funksional yükün dərəcələri müəyyən-ləşdirilir.

Numerativ söz və ifadələrin Azərbaycan dilinin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsinin digər məqamlarda müəyyən-ləşdirilmişdir.

Sözün bütün leksik mənalari verilir. Bunların içərisində xüsusi olaraq «bir» sayı ilə olan hissədə sözün numerativ mənə bildiren hissəsinə dair izahlar və nümunələr əks olunur. Məsələn, diqqət edin: «Bir» sayı ilə: *bir çərək-bir az, bir tikə, azacıq. Yox, gərək bir çərək; Qalmasın boş yerin! M.Müşfiq. (Firəngiz) Deyə bilərəm ki, .. yataqların bir çərəyi də əkilməyəcəkdir. B.Bayramov (31)*

Bu lüğət məqaləsində fars sözü olan «çərək» sözünün numerativ izahı, şərh verilmişdir.

Numerativin birinci tərəfi. Birinci tərəfin «yarım» sözü ilə ifadəsi: *yarım sərnici ayran* verib savaba çatar (Rəhimov, 2005: 85)

Birinci tərəfin «bir» sözü ilə ifadəsi:

Birinci tərəfin «altı-yeddi» sayı ilə ifadəsi: (Qulu) *Yəni altı-yeddi stəkan salma çay* içdiyini də yalan deyirəm? (Axundov, 2005: 77)

Numerativin üçüncü tərəfi. İtalyan mənşəli «salfet» (*salviette*) (italyanca salfetlər) sözü ilə ifadə olunur: *İki parça salvet* almaq.

İzahlı lüğətlərdə numerativin variantları da göstərilir. İki variantda Azərbaycan dilində işlənən «əlçim»*əlçin* (əl içi boyda yun) numerativi məqalə başlığı kimi işlənməmişdir: *Bir əlçim xatirə* kələfinin (sap, ip) çözlənməsi və ya yeddi dərənin başını bir tap kəsər (21)

Bu numerativ haqqında Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində oxuyuruq: *Əlçim, əlçin. Bir dəfədə əldə tutulub cəhrədə ip halına gətirilə bilən qədər (yun). Məs.: O arvad gündə yüz əlçim yun əyirir. (Tapdıq) Bir əlçim- bir əldə tutulacaq qədər: Göy açıq; Hər bir əlçim bulud; Hə bir qucaq duman (Rza, 2005: 96)*

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində numerativ sözlərin bədii üslubdan seçilmiş nümunələrinə rast gəlmək olur. Nümunələrə müraciət edək:

İzahlı lüğətdə bu numerativlərdən sonra «əlcə» numerativi haqqında da məlumat verilib: *Əlcə-kiçik, azacıq, bir tikə, əl qədər. Əlcə çörək, əlcə ət. Anası bir əlcə əppəyə dönüb yoxa çıxıbdır (Rəhimov, 2005: 205); Mövqeyə gələn kimi Abbas karandaşla bir əlcə kağıza ərizəsini yazdı, üç nəfərdən zəmanət aldı (42). Gülzar: dişini bizim o bir əlcə (kiçik, azacıq, bir tikə) torpağa qıcadıb (43).*

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin ümumi mənzərəsini, sözün müxtəlifliyini və rəngarəngliyini lüğətlər vasitəsilə öyrənmək olur. Xüsusi numerativləri və frazeoloji numerativlərin də təbiətini ən çox lüğətlərdən öyrənmək mümkündür. Lüğətlər bu baxımdan da xüsusi önəm kəsb edir.

Mənşəyi göstərilir: *ədəd (ər.) Eyni cinsli şeylərdən bir dənəsi; dənə. Beş ədəd karandaş aldım. İki ədəd qələm. On ədəd yumurta. _ Var idi mənim bir ədəd gövhərim; Gülbəndi-mina və tacizərim. (31)*

Esse mətnlərində numerativlər: *İmza günlərindəki sxematiklik, növbətçi ifadələr, təbriklər, rəylər, müsahibələr, sonra boş zal, bir miqdar qələm haqqı, məclis, sağlıqlar, təbəssümlər və nəhayət, evə doğru tənha yolçuluq, səni rahat buraxmayan suallar: bunumu istəyirsən? (Babullaoglu. 2017: 13)*

Numerativ sözlərin semantikasi

Beş. Beş gün görmək-az da olsa yaxşı yaşamaq. Biz də bu dünyada arxayın oturub beş gün görək (Rəhimov, 2005: 89)

Beş günlük dünya-müvəqqəti az ömür. Vaqəən insan bu beş günlük dünyada ömrünü diltorluqla keçirməməlidir (Məmmədquluzadə, 2004: 125)

Beş kişinin biri olmaq-çox nüfuz və hörmət qazanmaq (Hüseynov, Əhmədov, 2011: 296) yeddi dəfə ölməkdənsə, bir dəfə dirilmək. Yeddi gün yeddi gecə.

Frazeoloji lüğətlərdə numerativlər: *altmış illik yubiley, altı aylıq uşaq, on abbası pul, beş şahı pul (Abbasıdan beş şahı çıxardır), bir masa adam, üç addım məsafə, yüz ağaclıq yol, bir aləm fikir, bir şüşə*

tomat, min aşırım yol (min aşırımda atları dəyişdi-mənası: təhlükəli anda böyük dəyişikliklər etmək), iki avara adam (boş, heç nə ilə məşğul olmayan, müəyyən məşğuliyyəti olmayan), iki avaz söz, iki bacalı ev (iki bacalı evin əyriliyinə baxma, tüstüsü düz çıxsın), bir bakal pivə (bir bakal pivə qaldırdı), bir barıt çəllək (bir barıt çəlləyin üstündə oturmaq (təlatümdə yaşamaq mənasında), iki baryer söhbət, iki baş inək, başına bir çəllək soyuq su tökmək (mənası: bir kəsi soyutmaq, çəşdirməş), beş adamın biri (tanınmış insan haqqında), beş barmağın biri (yaxşı tanımaq mənasında), beş günlük dünya (beş günlük dünyadır: ye, iç, key elə), beş ilin öküzü qırx ilin qazısını aldadır; iki bənd şeir, bir biçəqliq boğaz, bir ağıllı beş min başı saxlar, bir aləm vaxtı olmaq, bir anbar taxıl (bir aləm mənasında), bir atımlıq barıtı var, bir biçim ülgü, bir bez qırağı, *bir çimdik toz kimi* yoxa çıxmaq, bir çuval darının sayından çoxdur, bir çürük alma bütün səbəti korlar (ekvivalent məna: bir qorxaq bir ordunu xarablar, bir qotur dana bir naxırın adını batırar), bir çürük qoza dəyməz, bir damcı su, bir zərrə həyat, bir damcı ağıl vermək, bir damcı da (qorxmamaq, inanmamaq mənasında), bir damcı da yox, bir cüt dana bütöv naxırı korlayır, bir əldə iki dilim qarpız tutmaq, bir əsr vaxt, bir içim su kimi, bir qurtum su içməkdən də asan, bir-iki kəlmə söz, bir xoruz yükü, bir-iki kəlmə yağlı söz demək, bir-iki kəlmə yaxşı söz demək, bir kilometr yolu uzaqdan keçmək, bir kitab söz danışmaq (bir quran söz demək), bir köynək əti var (dolğun insan haqqında), bir köynək ət tökmək, bir köynək tər tökmək, bir qara qəpiyə dəyməyən, (dəyərsiz, heç nəyə layiq olmayan), bir qarın çörəyə möhtac olmaq (böyük ehtiyac içində yaşmaq), bir qarın söz (bir yığın məlumat), bir qarış torpaq (bir qarış da olsa geri çəkilməmək), bir qədəh içki, bir qucaq sür-sümük (bir dəri, bir sümük), bir Quran söz demək, bir qurtum su içməkdən də asan (çox asan), bir ləhzə söz (bir anda deyilən söz), bir nömrəli iş (müəyyən bir işdə öndə olan əsas insan haqqında), bir oturma əhvalat (bir oturma bir qoyun yemək), bir parça çörək. Bu numerativ frazeoloji vahidlər Nigar Vəliyevanın «Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğəti»ndən seçilib götürülmüşdür (Vəliyeva, 2010: 320)

Nəticə

Numerativlər bir sıra dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də geniş yayılmışdır.

İsmlə işlənən miqdar saylarının bir xarakterik əlaməti də mövcuddur ki, miqdar sayları ilə onun aid olduğu sözlər arasında müxtəlif izahedici, dəqiqləşdirici sözlər - numerativlər işlənə bilər.

Numerativ söz və birləşmələr ayrı-ayrı üslublarda, izahlı və frazeoloji lüğətlərdə, esse mətnlərində, sosial şəbəkə yazılarında atributiv əlaqənin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Həmin əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi-material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqələri ifadə edir.

Funksional üslublarda xüsusi yükü olan numerativlər struktur etibarilə leksik və frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Bu vahidlər, yəni numerativlər Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində də aktiv istifadə olunmuş, onlar müxtəlif anlayışları – pul, ölçü, çəki, zaman və s. anlayışları ifadə etmişlər.

Biz bu vahidləri müxtəlif funksional üslublar üzrə struktur-semantik, kommunikativ-pragmatik, eləcə də funksional cəhətdən tədqiqatımızda təhlilə cəlb etmişik. Numerativlərin göstərilən aspektlərdə təhlili göstərir ki, tədqiqat işində istifadə olunmuş dil vahidlərinin böyük əksəriyyəti köhnə, arxaik və dialektal xarakter daşısa da, bunlar kifayət qədər canlı nitqin materialı kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, üslub anlayışı bir dil vahidi kimi numerativ söz və ifadələrindən istifadə ilə, yəni dilin funksiyaları ilə bağlıdır. Sözügedən vahidlər Azərbaycan dilinin funksiyalarına (ünsiyyət, məlumatvermə və təsəvvürlənmə) əsasən araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, məlumatvermə funksiyasını, təsəvvürlənmə funksiyasını, ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirdiyi kimi, bədii və gündəlik-məişət üslublarında numerativ söz və ifadələr funksional yük daşıyır. Mətn şəraitində onların işlənmə dərəcəsi dəqiqləşdirilir. Həmin dil vahidinin bu üslublarda yerinə yetirdiyi funksional yükün dərəcələri və s. müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. «Mədəniyyət» qəzeti 09.03.1988 (s. 197-198, 200)
2. Vəliyev Ə.Ə. (1998), Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Avrasiya Press”
3. Fizika dərslisi, s. 192 (2, s. 22-23)
4. Anar. (2004), Seçilmiş əsərləri. Bakı: “lider nəşriyyat”
5. Rzaquluzadə M. (2006), Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”

6. Vəliyeva N. (2010), Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğəti, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
7. Nəsimi (2004), Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Lider nəşriyyat»
8. Xələfli Ə.İ. (2017), Üzü Qarabağa. Bakı: Vətən.
9. Kürdoğlu H. (2011), Seçilmiş əsərləri. Bakı: Sabah.
10. Rüstəm S. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb.
11. Vəliyev Ə. (2005), Seçilmiş əsərləri. Bakı “Avrasiya Press”
12. İldırımoglu Ə. (2017), Seçilmiş əsərlər. Bakı: Şərq-Qərb
13. Hüseyinov İ. (2012). Janr, zaman və ədəbi qəhrəman, Bakı, “ELM VƏ TƏHSİL”
14. Məmmədquluzadə C. (2004), Seçilmiş əsərləri. Bakı, “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”
15. Məqalə başlığı, Sayyat Aran, Ulduz jurnalı, №1, Bakı 2019.
16. İldırımoglu Ə. (2017) Seçilmiş əsərlər, Bakı
17. Əfəndiyeva T. (2011). Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı, Bakı, Elm və təhsil
18. “Bir qırıq ömür və ya Çəmbərəkənd rapsodiyaları. „Qobustan,, 2/2006, s. 45
19. «Kredo» qəzeti, 26 oktyabr 2013-cü il, Bakı 2013, s. 26, 9
20. «Müəllim» nəşriyyatı, Bakı, 2005, 328 s.
21. Budaqova Z., Hacıyev T., (1982), Azərbaycan dili, Bakı, Elm
22. Rəhimova, Z. (2018), Yaşamaq istəyi. Bakı, «Bənövşə» jurnalı
23. Xələfli, Ə.R. (2020), Bakı, «Kredo»
24. Dəmirli, İ. (2020), Qəlbimə dağ çəkən 25 il. Bakı
25. Şıxlı, İ. (2019), Biblioqrafiya, Bakı
26. Cəlal, M. (2005), Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”
27. ADİL, IV cild, Bakı 1987, s. 430, 427, 432, 234
28. Kazımov, İ. (2019), Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası, Bakı, “Elm”
29. Rəhimov, S. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”
30. Axundov, S.S. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”
31. Rza, R. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı: öndər nəşriyyat”
32. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, 1980, s. 270
33. Babullaoğlu, S. (2017) Rəqəmlərdən mətləbə...Esse. Bakı, 525-ci qəzet
34. Hüseyinov, F.N., Əhmədov B.B, (2011) Məktəblinin frazeoloji lüğəti, Bakı: Elm və Təhsil

Rəyçi: fil.e.d. İsmayıl Kazımov

Göndərib: 13.04.2022

Qəbul edilib: 18.05.2022